

Erromako meza liburuaren eredu- hirugarren argitalpenaren euskerazko itzulpena (eta bizkaierazkoa)¹

ZUGAZAGA MARTIKORENA, Lontzo
Ohorezko euskaltzaina
Honorific member of Euskaltzaindia

Sarrera

Euskerazko gure Meza Liburu honen itzulpenaren historia eta itzulpen-lanari buruz azalpenak emotea dot helburu nire ekitalditxu honetan, gure itzulpenaren historia argitzeko lagungarria dalako. Nortzuk ibili garan lanean, noiztik noizera, zein bide osotu behar izan dogun? Urteetako ibilbidea egin dogu gure euskal eleizbarrutietako Itzultzaile Taldekideok.

Elizen arteko Bibliaren itzulpena amaitu eta argitaratu genduan (1994), eginkizun haretan jardun genduan taldeak Biblia horren zabalkundea bultzatzea gura genduan; eta gainera prest agertu ginan euskera-arloan Eleizaren zerbitzurako beste lanen bat egiteko. Eta 1999an (Donostian egin dako hirugarren batzarrean) “eskuko Meza Liburua” prestatu eta argitaratzeko asmoa azaldu genduan. Hori egiteak itzulpen barria egitea eskatzen eban. Izan be, “Elizen arteko Biblia” (EaB) geunkanez, ezin geinkean Eskuko Meza Liburua argitaratu indarrean egoan *IRAKURGAIK* (1978/1988) liburuko itzulpenaz baliatuz.

Ezertan hasi aurretik hauxe izan zan mahai gainean jarritako galdera: Ezin ete eitekean erabili liturgian Elizen arteko Biblia bere haretan, egoan egoanean? Horrek asko erraztuko euskuzan lanak. Baina ez da bardin, ez da

---

¹ Artikulu hau bizkaieraz idatzia dago eta, beraz, ez du Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzuak (HIZBEA) zuzendu.

gauza bera Biblia dagokion zehaztasun osoz eta norberak eskuetan dauala irakurtzeko egindako itzulpena, edo eleiz alkartearen ospakizunetan, entzun hutsez, entzunda beste barik jaso behar dan testua eratzea. Eta kontuan izan behar zan gainera fededun eleiztar askok dauan Jainkoaren Hitzaren ezagupide-maila.

Liturgiarako itzulpenak herrikoiagoa, ulerterrazagoa, zuzenekoagoa izan behar ebala ikusi genduan. Beraz, hurrengo hauxe izan zan erabagia: “Irakurgaiak” liburuaren lehengo testua eta Elizen arteko Biblia aurrean genduzala, itzulpen barria egitea.

Itzultzaile-taldea

Oraingo itzultzaile-taldean sei lagun izan gara era finkoan jardun dogunak: Ramon Irizar, frantziskotarra, Biblian aditua; Dionisio Amundarain, beneditarra, EaBren itzulpen-lanetan Koordinatzaile izan genduana; hil berri den Eustasio Etxezarreta, Donostiako eleizbarrutiako Liturgi-arloko Ordezkarria eta gure lan honetan koordinatzailea; Jesus Mari Arrieta, Tolosako Parrokoa; Jose Mari Rementeria, Ondarroako Parrokoa; eta neu (Lontzo Zugazaga), orduan Eleizbarrutiko Katekesirako Ordezkarria eta Getxoko Andra Mariko Parrokoa. Azken aldi honetan, Donostiako Liturgiarako Gortzain Ordezkarria barria izanik, Unai Manterola gehitu jaku; beronen esku egon da “musika-testu” guztiak sartzea, bai “batukoak” eta baita “bizkaiera-koak” be, eta liburuaren argitaratze lanen ardurea.

Lanean genbiltzala, 2002an Meza Liburuaren latinezko argitalpen barria argitaratu eben Erroman, hirugarren argitalpena, gero 2008an hainbat zuzenketagaz eta testu barri gitxi batzuk gehituz osotua izan zana. Eta guk, Mezako irakurgaien testu-moltso osoaren itzulpena amaitu ostean, Meza liburuko Otoitzen erreposoa egiteari ekin geuntsan.

Itzulpenari berari dagokion lana 1999an hasi eta 2009an amaitu genduan. Hori bai! Gerora ere behin eta berrero lan guztiaren erreposoak egin behar izan doguz, hainbat puntu aztertuz eta zehaztuz. Esan behar da, orain-

go Meza Liburu hau Kontzilio ostean hirugarren aldiz egindako Meza Liburuaren euskerazko itzulpena eta argitalpena dala.

Kontzilio ostean egin diran Meza Liburuaren edo Liburuaren euskerazko itzulpenen historia² egitekoan, labur esanda, hiru etapa bereizi/banandu behar doguz:

1. Kontzilio aurretik erabili genduan Trentoko Meza Liburua izan zan lehenengo itzulia eta hainbat liburutxutan argitaratua, 1964-1968 urteetan egina (Gipuzkoan). Gurean ez; gurean, Bilbao elizbarrutian, Jaime Kerexeta eta Aita Santi Onaindiak egindako “Eguneroko Meza” (Bilbao 1963) erabili genduan. Gerora be, hainbat abadek urteetan erabili eban liburu hau, etxeko egiten jakelako bertako euskera, eta itzulpen barrietakoa desezaguna eta gatxagoa egiten jakelako.
2. Bigarren etapa Paulo VI.a Aita Santuak 1969an promulgatu ebana euskeratzearena izan zan. 1971 urtean “*Mezaren Egunerokoa*” argitaratu zan. Eta 1984an “*Meza Liburua*”, bai Donostian eta bai Bilbon. Eta gu Bizkaian, gure Eleizbarrutian, Domeketako Irakurgaiak argitaratzen joan ginan “Irakurgai-Liburua” izenburuarekin. Lehenengo urtean “C” urteko Domeketako irakurgaiak argitaratu ziran, foiletotan, (hiru izan zirala uste dot) 1971ko urtean, eta jarraian, Liburu forman, *Irakurgai-Liburua I (A) eta Irakurgai-Liburua II (B) (1972)*. Baina Irakurgai-Liburua, osoa, *Irakurgaiak* liburuan argitaratu zan Donostian, 1978an, eta Bilbon, 1988an.

---

² Esker ona eta onespena erakutsi euskuen aurreko urtean Euskaltzaindiak eta gure Eleizbarrutiek liturgiako testuak euskeratzen lan egin dogunoi. Askok ezagutzen dozuenez, igaro zan urtean Euskaltzaindiak, sorrerako mendeurrenaren ospakizunen artean omenaldi moduko autormena egin gura izan euskun. Pasa dan urteko martiaren 28an egin zan ospakizuna Euskaltzaindiaren Egoitzan, Bilboko Plaza Barrian. Kontzilio osteko eleiz itzulpen-taldean lan egin dogun guztioi emon euskuen zurezko eguzki-lorea, Donemiliaga Kukulako monastegian “*Glosas Emilianenses*” esku idazkietan aurkituriko berba honeez apainduta “*Izioqui dugu... guez ajutu ez dugu*”. Bertan izan ziran aitatuak eleizbarruti arteko liturgi itzultzaileen izenak. Gure eleizbarrutikoak ezagunak dozuez: Lino Akesolo, Karmelo Etxenagusia, Pio Zarrabe, Biktoriano Gandiaga, Mikel Zarate, Juan Gallastegi, Jose Mari Rementeria eta neu, Lontzo Zugazaga. Geu be esker oneko gaiak ez, bai Euskaltzaindiari eta baita ospakizuna eratzen arduratu zan Bilboko gure Eleizbarrutiari.

Astegunetarako Mezetarako guk Kerexetaren *Euskal Biblia* (1976) erabiltzen genduan, bertako euskera nahiko ulerterraza egiten jakelako gure eleiztarrei. [Hori izan zan *Irakurgaiak* liburua bizkaieraz argitaratzeko gure atzerakuntzaren (1978/1988) arrazoietako bat...]

Irakurgaiak liburu lodikote hau indarrean dago oraindino, bai Donostian eta baita gurean be, harik eta Irakurgai Liburu barriak argitaratu arte (aurten hasiko dira agertzen).

3. Eta oraingo itzulpen hau, esan dogunez, hirugarrena da; 1999-2009 bitartean egin doguna.

Zer dala-ta hainbeste denpora argitaratzeko?

Itxura baten, 2009tik 2019ra bitarteko epe hori oso luzea izan dala emoten dau testu-moltso osoa prestatu eta argitalpena egiteko. Baina kontuan izan behar da, Meza Liburu eta Irakurgaien testu-moltso hori guztia garbian jarri, ospakizun danak behar dan lez eratu eta zeregin guztia burutzeak bere denpora eskatzen dauala. Meza Liburuak 1.368 orrialde ditu, euren antolaketa desbardinakaz (ez jarraian doan nobela baten testua balitz lez): errubrikak, antifonak, otoitzak, prefazioak euren doinuakaz, eta abar. Eta Irakurgaien testu osoak 3.440 orrialde inguru izango ditu.

Lan hori amaitu ostean, gure Eleizbarrutietako Gotzainen oneretxia behar dau. Gero, Espainiako Gotzainen oneretxia eta, azkenik, Erromako onespina.

Aitatu barri dodazan Eleizako erakunde horreek emon behar daben oneretxiaz, behin baino gehiagotan itaundu deuskuzue, ea zer esan daikien pertsona horreek euskerarik jakin barik, eta zelan emon leikien euren eretxia. Badot neure bildurtxua, ez ete jatzuezan aspergarri gertatuko gai honi buruz emongo deusuedazan azalpenak. Dana dala, interesgarri be izan daiteke Meza Liburuaren Erromako onespina lortzeko egin behar izan dogun ibilbidea kontatzea.

Euskal Eleizbarrutietako Gotzainen eta Espainiako Gotzain Batzarraren oneretxia

A. Testu osoa prestatu ondoren, egindako guztiaren barri emon eta testua bialdu jaken/geuntsen gure Eleizbarrutietako Gotzainei (2012-07-20), informe bategaz, itzulpenari buruzko azalpenak eskeiniz eta euren oneretxia eskatuz. Gure gotzainetako batek edo bestek euren konfiantzazko pertsona batzuei eskatu eutsien guk egindako lanari buruzko eretxia. Handik bederatzi hilabetera, Meza Liburuaren hainbat puntu aztertzea eskatu euskuen (2013-04).

Egin genduan Gotzainek eskatutako puntu horreen azterketa; onartu egin genduzan hareek eskatutako proposamen batzuk eta, beste batzuetan, azalpenak emon geuntsiezan arrazoiak adierazoz, eta zuzendutako testua bialdu jaken barriro (2014-02). Zuzendutako testu hori onartua izan zan gure Gotzainen aldetik.

B. Hurrengo pausua, Espainiako Gotzainen Batzarraren oneretxia lortzea izan zan. Liturgiako testuen itzulpenari buruzko “*Liturgiam authenticam*” dokumentuak dino, beharrezko dala Batzarra osotzen daben Gotzainen heren biren oneretxia, Erromako onespina eskatu ahal izateko. Espainiako Gotzainei 2014ko zemendian izan eben Batzarraldian egin jaken euskerazko Meza Liburuaren aurkezpena. Euskal eleizbarrutietako Gotzainek ontzat emona ebenez/eukenez, Batzarreko Gotzainek be onartu egin eben Meza Liburuaren euskerazko itzulpena eta Erromara bialdu eben (2015-01).

Erromagazko gorabeherak eta onespina

Jainkoaren Gurtzarako eta Sakramentuen Araubiderako Erromako Kongregazioak liturgi itzulpenari buruzko idazkia “*Liturgiam authenticam*” argitaratu eban 2001eko martian. Itzulpengintza oso estu hartzen dau idazki horrek. Jatorrizko testuari zor jakon leialtasuna/fideltasuna da idazkiaren ardatz nagusia. Ikuspegi oso zorrotzez hartzen dau leialtasunaren arazoa. Hitz gitxitan esanda, itzulpenak *hitzez hitz* egina izan behar daua adierazten dau.

Kontzilio ostetxuan egindako lehenengo itzulpen hareek “*ad experimentum*” ontzat emonak izan ziran, bai euskerazkoak bai gainontzeko hizkuntzetakoak be. Gerora, ostera, hizkuntza desbardineta itzulpenak astiro eta zehatz aztertzen joan dira eta, kasu batzutan, modu nahiko librean eginda egozala ikusi eben. Eta, testu horreetan Eleizaren fedea adierazten danez, kontu handia izan behar zala testuon itzulpenean eta zehaztasunez egin behar zirala autortu eban Kongregazioak.

Lehenengo lanaldia Erroman (2016-02-22/26)

Erroman gure itzulpen-testua aztertzen hasi aurretik, bertara joateko eskatu euskuen itzulpenari buruz berba egiteko. Bilboko Bikario Nagusia (Félix Alonso) eta Eustasio Etxezarreta joan ziran bertara; lau eguneko lanaldia egin eben. Kongregaziotik Robert Sarah kardinala, Artur Roche idazkaria, Corrado Maggioni azpiidazkaria, Aurelio García ofiziala eta Salvador Aguilera laguntzailea izan ziran. Hareen zeregina aginduta dagoana/egoana be-tearaztea izan zan. Eurak ez ziran gauza esaldien edukia aztertzeke, baina puntu batzuei buruz itaunak eginez, jabetzen ziran, gitxi gora behera, zenbateraino zaindu genduan jatorrizko testuagazko fidelitasuna.

Zein izan zan lehenengo ekitaldi horretan (2016-02-22/26) egindako azterketa?

Meza Liburuko *Egutegi Orokorra* lerroz-lerro begiratzetik hasi ziran, ospakizun eta santu guztiak zehatz-zehatz sartuta ete genduzan, eta ospakizun eta santu bakotxaren deitura eta gainontzeko xehetasunak behar zan moduan jarrita ete geunkazan ikusteko.

Hango lanaren beste atal bat, liturgiako teologiagaz eta testuaren bardintasun edo desbardinatasunagaz zerikusia daukien hitz batzuk zehatz begiratzeara izan zan. Han-hemenka otoitz eta testu batzuk begiratu, itaunak eginez, hitz horreen itzulpena zehaztasunez egin ete egoan ikusten jardun eben: “*Deus*”, “*Domine*”, “*Unigenitus*”, “*Filius unicus*”, “*vetustas-novitas*” kontrasteak, “*homo*”, “*vir*”, “*humanum genus*”, “*natura humana*”, “*humana substantia*”, “*humana fragilitas*”, “*humana mortalitas*”, “*carnem suscipere*”, “*nativi-*

taten secundum carnem”, “*caro fieri*”, “*nova per carnem nativitas*”, “*in nostra carne adventum*”, “*comercium*”, “*caritas dilectio*”, “*corpus, cor, anima, animus, spiritus*”, “*sacerdos*” eta “*presbiter*” bereizi; prefazioetako amaieretan azaltzen diran hitz eta esaldiak: “*tronis et dominationibus*”, “*cumque omni militia caelestis exercitus*”, “*caeli caelorumque virtutes*”, “*potestatem*”, “*principatum*”...

Ondorengo pausuak:

- 2016-04-7an, itzulpen-taldean aztertu, Erroman jasotako argibideak eta erispideak aintzat hartuz;
- 2016-05-26an, gure Gotzainek onartu;
- 2016-06-24an, testu zuzendua Erromara bialdu;
- 2016-12-15ean, testua barriro bialtzeko eskatu Erromatik;
- 2017-04-12an, zuzenketa gitxi batzuk gehiago eskatu Erromatik;
- 2017-07-3/6, bigarren lanaldia egitera joan Erromara.

Erromako bigarren lanaldia (2017-07-3/6)

Erromako aurreko batzarrean (2016-02-22/26) eskatutako zuzenketen barri emenez hasi ziran. Orokorrean ondo hartuak izan ziran gure aldetik egindako zuzenketa eta emondako azalpenak. Latinezko Meza Liburuaren eta gurearen arteko konparaketa egin eben: orrialdez orrialde pasa eben liburu osoa, eta orrialde bakotxeko testuak banan-banan begiratzeari ekin eutsen, dana behar bezala eta bere lekuan ete egoan aztertuz. Bide batez, holako edo halako xehetasunak aztertzeari be ekin eutsien, tarteka zuzenketa be eskatuz. Adibidez, “*sakrifizio*” terminua sartzea eskatu euskuen; izan be, “*hostia*” edo “*oblatio*” hitza “*eskeintza*” edo “*opari*” itzultzen genduan, eta “*sacrificium*” esateko be “*opari*” erabiltzen genduan. Horretara, edukia murriztu egiten zala adierazo euskuen eta “*sakrifizio*” hitza sartzeko agindu.

Santuen betiko mezetan gehigarri sartuta geunkan “*dohatsu*” hitza; izan be, hainbat kasutan santuarena barik dohatsu baten (beato) ospakizuna egitea gertatuko da; baina dohatsu hitza jatorrizko testuan ez dagoanez, kentzeko eskatu euskuen. Eta latinaren arabera, zehatz erabiltzea otoitzetan

azaltzen diran “aita santu”, “gotzain”, “abade”, “presbítero”, “diakono”, “martiri”, “eleiz artzain”, “eleiz irakasle”, “birjina”...

Lanaren harian hainbat erispide garantzen ziran, esate baterako, jatorrizko testuan ez dagozan zehaztasun edo *esplizitazioak* ez dirala sartu behar, hitz bera era berean itzuli behar dala leku desbardinetan, ez dala testuaren *interpretaziorik* egin behar...; zehatz itzuli behar zala, singularra eta plurala, maskulinoa eta femeninoa, jatorrizkoaren arabera erabili behar dirala. Baina euskera ez da hizkuntza latindarra, eta latinaren eta euskararen artean ez dago beti korrespondentzia zuzenik. Horretara askatasun gehitxuago geunkan.

Gure aldetik, leialtasun bi jagon beharra ikusten dogu:

- a) Jatorrizko testuari dagokiona, batetik; garbi dago, liturgian garrantzi handia daukala jatorrizko testuagazko leial izateak, Eleizaren fedea adierazten dalako testu horreetan.
- b) Eta euskereari dagokiona, bestetik, jatorrizkoa egoki eskeintzeko jasotzaileari, ulergarri egin dakion.

Hitzez hitz itzulpena egiteak askotan ulergatx bihurtu leike testua, eta esaldia oker ulertzera be eroan leike sarritan (esakerak eta modismoak hizkuntzatan...). Latinak, jatorrizko testuan, e.b., izenordeagaz eta generoagaz jokatu leike (*ille, illa*, eta abar), baina euskeran subjektua edo objektua esplizitatu beharra egoten da, esaldia ondo ulertuko bada (euskeran “generoa” aditzean bakarrik dago).

Hori guztia kontuan izanda, edukia okertu barik, “*entzulearentzat*” (jasotzailearentzat) ulergarriagoa egitea zaindu izan da gure itzulpenean, bera dalako azkenean mezua ulertu eta bereganatu behar dauana.

Erromako jardunaldi bietan aitatutako zehaztasunen lehenengo eta bigarren errepasso orokorra egin eta testua behar bezala zuzendu ondoren, barriro bialdu genduan Erromara (2017-09-11). Eta azkenik, 2017ko urriaren 7an sinatua dago MLaren onespena autortzen dauan Erromako DEKRETUA: Erromako Meza Liburu eraberrituaren euskarazko itzulpenaren egiaztapena. Eta gure Eleizbarrutietako Gotzainek be idatzi eta sinatu dabe Meza

Liburuaren erabilpenerako Dekretua, 2019ko ekainaren 23an. Kristoren Gorputz eta Odol Santuen Festaburuan. Ostean, fotokonposizino-, inprimatze- eta enkoadernatze-lanak egin behar izan dira.

Gure Meza Liburuko puntu barri batzuk

Aztertu daiguzan orain gure Meza Liburu honetan aurkituko doguzan aldaketa batzuk. Eukaristi Otoitzei dagokienaz, badira gauza bi azpimarratu behar diranak: sagara aurretik eskuak oparigaien gainean jarritz Espirituari dei egiten jakon otoitzean, latinak dino “Corpus et Sanguis **fiant** Filii tui Domini nostri Jesu Christi”, eta aditz horri dagokion garrantzia emon behar jakola itzulpenean, dinoe Erromatik. Beraz, Eukaristi Otoitz guztietan “**egin daitez**an” itzuli da, eta ez lehenago egoanez “**izan daitez**an”.

Beste puntua, Mezaren ospakizunean Kalizaren Sagarako “pro vobis et **pro multis**” esaldiari dagokiona da. Hitz honeek, hainbat hizkuntzatan, baita euskeraz be, “**zuentzat eta guztientzat**” itzuli izan dira eta Jainkoaren Gurtzarako eta Sakramentuen Araubiderako Kongregazioak karta bat idatzi eutsen nazinoetako Gotzainen Batzarrei, Benedikto XVI.aren guraria horixe zala adierazoz eta, “*Liturgiam Authenticam*” dokumentuari jarraituz, eskatu egiten jaken, hitz horreen “itzulpen zehatza egin behar zala” esanez, hau da, “**zuentzat eta askorentzat**”.

Hitzak aldatzen diran arren, esanahia ez da aldatzen. Ez dago ezelako zalantzarik Jesusek danen alde emon ebala bizia, baina esaldi hori erabili ebanez Jesusek Azken Afarikoan San Mateok (Mt 26,28) eta San Markosek (Mk 14,24) dinoenez, **askorentzat** esan behar dogu. Izan be, Jesusek horregaz Isaiasek (Is 53,12) Jainkoaren Zerbitzariari buruz dinoana, beretzat hartzen ebala adierazo gura izan ebala dino Benedikto XVI.ak. Jesusen hitzek merezidu daben errespetua da Aita Santuak hori holan itzultzea eskatzean eukan ikuspegia. Frantzisko aita santuak be berretsi egin dau ikuspegi hori. Euskal Eleizbarrutietako Gotzainek sinatutako Dekretuak dinoanez, datorren Abendualdiko I. Domekatik aurrera, (2019), “**zuentzat eta askorentzat**” esango dogu euskeraz emongo doguzan Mezetan, sagarako sakramentu hitzetan.

Zuhur! Sagaran: “Egizuz, bada, santu... =/= Santu egizuz, bada”.

Sagaran bertan, ardaoaren sagaratzean: “Era berean, afalondoan =/= afal ostean, bardin”.

“Gogoan izan, Jauna... =/= Izan gogoan, Jauna...”.

Doxologian ere beste aldaketatxu bat: “Honen bitartez... zuri Aita =/= zuri, Jainko Aita...”.

“Gure Aita” otoitzean aldaketa

Aspalditik, behin baino gehiagotan planteatu izan da “**Gure Aita**” otoi-tzaren amaierako “... eta ez gu tentaldira eraman/eroan” eskaria aldatzea, baina hori bakean izteko izan da behin eta barriz gotzainen erantzuna. Abade eta laiko asko ez egoan konforme esaldi horretan adierazten zan Jainkoaren irudiaz. Irudi okerra zala uste eben eta gogor egiten jaken Jaunaren otoitzean esaldi hori esatea eta kantatzea.

Egia da badala ebanjelioetan pasarte ilun eta ulergatx egiten jakuna. San Mateok, Jesus basamortuan tentatua izan zaneko pasartean hauxe idazten eban: “*Orduan, Espirituak basamortura eroan eban Jesus, deabruak tentatu egian*” (Mateo 4,1).

Dana dala, Jaunaren Otoitzean esaten izan doguna bigundu eta aldatu beharrekoa zala uste genduan askok. Jatorrizko testu grekoari leial jarraituz, latinezko itzulpenak honan dino. “*Et ne nos inducas in tentationem*” (ez gaginguz *eroan* tentaldira). Gaztelaniazko itzulpenak, ostera, bigundu egiten dau esaldia honetara: “*No nos debes caer en la tentación*”. Biguntze hau itzulpen literaletik urrunago doa, eta interpretazino bat dala esan geinke. Eta ondortxu dakigu Erromak argi adierazo dauala ez dauala gura ezelako interpreta-zinorik ez azalpenik itzulpena egiterakoan (ik. Liturgiam Authenticam, Erroma 2001). Halan be, guk uste dogu bidezkoa eta legezkoa dala biguntze hori. Izan be, kontuan izan abehar dogu Santiagoren epistolari esaten jakuna: “Inork, tentaldirik daukanean, ez begi esan Jainkoak tentatzen dauanik. Jainkoak ez dau txarrerako tentazinorik eta ez dau inor txarrerako tenta-tzen” (St 1,13).

Gure Meza Liburu honen argitalpen-lanetan, hatan be, inprimatze-lanetan sartuak ginala, Frantziako Gotzainek “Gure Aita” ko esaldi hori frantsesez aldatzea erabagi eben (2017-12-3). Lehenagoko “et ne nous soumet pas à la tentation” aldatuz, “et ne nous laisse pas entrer en tentation” jarri eben. Une egokia iruditu jakun geuk be euskerazko esaldia aldatzeko. Hatan be, egun hareetan, Frantzisko Aita Santuak itzulpen hori hobetsi eban, horretara itzuli beharko litzakela esanez. Gaztelaniazko itzulpena be horren antzera dago: “no nos dejes caer en la tentación”.

Itzulpen-taldean holan aldatzea proposatu genduan: “ez gaitzazu utzi tentaldian erortzen / ez eiguzu itxi tentazioan jausten” (silaba kopuru berberagaz, kantuan be batera jokatzeko), eta atara gagizuz gatxetik”. Gotzainek ontzat emon euskuen (2017-12-23), eta gero onartua izan zan Erroman.

Gure makaltasunaren oihua

Gure Aita otoitzaren eskariak biziagotzen joan dira larritasunezko oihuan goia jo arte. “Ez eiguzu itxi tentazioan jausten”. Eskari honek aurretiko esperientzia bat izan dala adierazten dau: gizakia, gizona/emakumea, ahula dala benetan, eta bere burua galtzeko eta Jainkoagaz desleiala jokatzeko arriskuan jausteko mehatxu pean bizi dala.

Eskari hau geure ahuleziaren oihu larria da, bere burua makala dala sentidu eta nabaritzen dauanaren laguntza eta babes deiadarra.

Eta eskariak geure harrokeria eta presuntzinotik jagoten gaitu. Izan be, presuntzinoa garesti ordaintzen da. Ekarri daigun gogora harako Pedrorena: “Beste guztien sinismenak huts egiten badau be, nireak ezelan be ez” (Mt 26,33).

Ai Pedro gizajoa! Behingoan esan behar izan eutson Jesusek: “Benetan dinotsut: gaur gauean bertan, oilarrak jo baino lehen, hiru bider ukatuko nozu” (Mt 26,34).

Hori bai! Jainkoari eskatzen deusaguna ez da tentaldirik ez izatea, azpiratu eta garaitu daiguzala baino. Inor be ez da tentalditik aske. Testamentu Barriak agirian eta esplizituki esaten dau Jesus bera be tentatua izan zala:

“Berrogei egunez egon zan basamortuan, Satanasek tentatzen ebala” (Mk 1,13). “Orduan, Espirituak basamortura eroan eban Jesus, deabruak tentatu egian” (Mt 4,1). “Espirituak eroanda, basamortuan zehar ibili zan (Jesus) berrogei egunez, deabruak tentatzen ebala” (Lk 4,1-2). Eta horrek ez gaitu harritu behar: benetako gizona zan.

Izan be, tentazinoak, deserosoak eta gogaikarriak izan arren, *baliagarriak eta onuragarriak* dira. “Probatua izan ez danak gitxi daki” –dino Sirakek- (Sir 34,10). Gitxi daki, batez be, bere buruaz. Tentazinatorik ez izateak onginahian finkatuak gagozala sinisterra eroango gindukez, gogo-handiuste eta harropuzkeriara. Horrezaz gain, burrukarik egin beharrik ezaz, ez geunke abagunerik izango geure borondatea sendotzeko. Horregaitik esango dau Santia-gok: “Senideok, egon zaitzeze pozik edozein eratako tentaldik erasotzen deusueanean” (St 1,2). Ez dogu eskatzen, ba, tentazinatorik ez izatea, baina bai garaitzen jakitea, pekatuak ez egitea.

Gauza bat, bai, argi euki behar dogu, eta horretan ziur egon: “Ez jatzue gainera etorri giza indarrez gainditu ezineko tentaldirik; leiala da Jainkoa, eta ez dau itxiko zeuen indarrez gaineko tentaldirik izan dagizuen. Alderantziz, tentaldiaz batera indarra be emongo deusue tentaldia garaitu ahal izateko” (1Ko 10,13).

Halan be, tentaldiek gure indarrak baino handiagoak ez izateak ez dau esan gura irabazten errezak izango diranik. Horrexegaitik da ezinbestekoa “txertoa jartzea”. Gure defentsak eta babesak indartu eta sendotu egin behar doguz tentaldia heldu *aurretik*.

Eta Jesusek berak adierazo euskun ondo argi zer egin behar genduan geure defentsak sendotzeko: “Zagoze zuhur eta egin otoitz, tentaldian jausi ez zaitzen” (Mk 14,38). Eta orduan behintzat nabaria eta begibistakoa gertatu zan aholkuaren balioa: Bera zuhur egon zan eta otoitz egin eban, bere dizipuluak lo egiten eben artean. Bera ez zan tentazinoan jausi eta bereak, oster, bai.

Barrero itzulpena bihurtuz. Hau guztia 2017an gertatzen zan. Eta bizkaieraz 2018an argitaratu genduan Testamentu Barrian: “Ez itxi gu tentazinoan jausten, eta atara gagizuz gatxetik” agertzen zan. Meza Liburuaren

argitalpenean, oster, azken orduko aldaketa bat egin da. Oraingoan gipuzkoarrek hartu dabe erabagia, besteoi kontsultatu barik. Azken esaldi honean guk nahiago genduan juntagailu kopulatiboa. Gaztelaniazko itzulpean be horra jo eben: *Y no nos dejes...*

Aspalditxuan gure eleizbarrutiko abade batek baino gehiagok adierazo deust euren nahigabea edo hasarrea *eta* kopulatiboaren orde *baina* adbertsatiboa jarri dogulako. *Eta* azaldu deutset Bilbon 2019an egin genduan azken batzarrera ekarri ebela gipuzkoarrek erabagia hartuta. Egiari zor, autortu beharrean nago Eustasio Etxezarreta oso zehatza *eta* arretatsua izan dala beti beste guztiokaz, aurretiaz proposamenak eginez *eta* guztion oneritxia bilatuz azken ebatzia hartu baino lehen. Beti jokatu izan dau begirune handiz, *baina* oraingoan gertatu da salbuespena.

Dana dala, taldean lan egin dozuena ondo dakizue talde-lanean malgua izan behar dana. *Eta* geuk arrazoiak agertu ostean, ez da beti lortzen norberak gura dauana.

Nik neuk, jatorrizko testu grekoa aintzat hartuz *eta* Frantzisko Aita Santuaren adierazpenak kontuan izanik, “*non abbandonarci alla tentazione*”, proposamen hauxe izango neuke gogokoen Gure Aita otoitzaren azken esaldi biak euskeratzeko: “*eta* ez gagizuz itxi tentaldian, *expada ze* atara gagizuz gatxetik”. *Eta* euskara batuan: “*eta* ez gaitzazu utzi tentaldian, *baizik eta* atera gaitzazu gaitzetik”.

Ama Birjinaren deitura

Teologi ikuspegitik *eta* ekumenismo-ikuspegitik be, aparteko garrantzia emon gura izan deutsoen beste puntua Ama Birjinaren deiturari dagokiona da. Gure artean ohikoa bihurtu dan deitura “Andre/Andra Maria” da: Koruko, Arantzazuko, Begoñako... Andre Maria edo Andramari. Gure inguruko beste hizkuntzetan be, horren antzera, “Nuestra Señora”, “Notre Dame”, “Madonna”... *eta* holakoak erabiltzen dira.

Ama Birjinarentzat “Andre/Andra” edo “Señora” deitura erabiltzea desegokitza jo dabe Erroman. Jesu Kristo da “Kyrios” (edo “Dominus”) baka-

rra, eta badirudi “Andre/Andra Maria” deituraz Ama Birjinari “Domina” maila autortzen deusagula. Horregaitik. Eleiz liburu ofizialetan deitura hori ez erabiltzeko eskatu deuskue Erroman.

Euskal Herriko Eleizbarrutietarako Liturgi Egutegi Orokorra eta Eleizbarruti Bakotzeko Berezia

Euskal Herriko Eleizbarruti guztiok gitxieneko liturgi egutegi orokorra dogu alkarrekin adostua. Egutegi Orokor honetan, batetik, gure herriaren ebanjelizatzailetzat hartzen doguzanak sartzen dira: **Baionako San Leon**, gotzaina eta martiria (III-1); **Emeterio eta Zeledonio santuak**, martiriak (II-3); **Tolosako San Zernin** edo Saturnino, gotzaina eta martiria (IX-29); bestetik, gure eleizbarrutietako zaindariak: **Armentiaiko San Prudentzio**, gotzaina (IV-28); **Loiolako San Ignazio**, presbiteroa (VII-31); **San Fermín**, gotzaina eta martiria (VII-7), eta **Xabierko San Frantzisko**, misiolaria (XII-3). Honeek guztiek nahierazko oroipena dabe, Loiolako San Ignaziok eta Xabierko San Frantziskok izan ezik; honeek biok, beharrezko oroipena dabe. Eleizbarruti arteko liturgi egutegi orokor hau Meza liburuan sartua agertzen da; ez, ostera, eleizbarruti bakotzeko egutegi bereziko santuak.

Gure eleizbarrutiko liturgi *egutegi berezia* ezaguna da, gitxi-asko, lehenetik; gure eleizbarrutian jai, bizi edo hil diran santuak eta dohatsuak sartzen dira eleizbarrutiko egutegi honetan. (Erromak aprobatu barik ondino).

Honeexek dira:

Urtarrilak 10: Dolores Rodríguez Sopeña, birjina*.

Otsailak 6: Asentsioko Martin, abadea, Pablo Miki eta kide martiriak, santuak.

Otsailak 23: Rafaela de Ybarra eta Arambarri dohatsua, monja. San Polikarpo, gotzain eta martiria.

Martxoak 1: Baionako San Leon, gotzain eta martiria.

Martxoak 3: Emeterio eta Zeledonio santuak, martiriak.

Apirilak 28: Armentiako San Prudentzio, gotzaina. San Pedro Chanel, abade eta martiria. San Luis Maria Grignon Montfort, abadea.

Maiatzak 11: Sakramentu Guztiz Santuaren Domingo Iturrate, abadea.

Maiatzak 18: Jesusen Bihotzaren Santa Maria Josefa Sancho Guerra, birjina.

Maiatzak 19: San Joan I.a, aita santu eta martiria.

Maiatzak 25: Santa Vicenta Maria López Vicuña, birjina. San Beda Beneragarria, abade eta Eleizako doktorea. San Gregorio VII.a, aita santua. Pazziko Santa Maria Magdalena, birjina.

Uztailak 4: BERRIO-OTXOAKO SAN BALENDIN, GOTZAIN ETA MARTIRIA, ELEIZBARRUTIKO BIGARREN ZAINDARIA.

Uztailak 5: San Antonio Maria Zakkaria, abadea. Portugaleko Santa Isabel.

Uztailak 7: San Fermin, gotzain eta martiria.

Uztailak 24: Margarita Maria López de Maturana eta Ortiz de Zárate, birjina. San Sarbelio Makhlüf, abadea.

Uztailak 31: LOIOLAKO SAN IGNAZIO, ABADEA. ELEIZBARRUTIKO ZAINDARI NAGUSIA.

Irailak 10: Frantzisko Garate Aranguren dohatsua, frailea.

Urriak 11: BEGOÑAKO MARIA BIRJINA DOHATSUA. BIZKAIKO ZAINDARIA.

Urriak 13: Santa Maria Soledad Torres Acosta, birjina. San Joan XXIIIa, aita santua.

Azaroak 6: Leon Intxausti Mintegia, abadea, eta kideak *, dohatsu eta martiriak.

Azaroak 29: San Saturnino, gotzain eta martiria.

Abenduak 30: KATEDRALAREN SAGARAPENAREN URTEURRENA. Katedrale eleizan.

Meza Liburuaren eranskin modura, liburutxu berezia egingo da santu horreen Mezako euskerazko eta gaztelaniazko testuekin.

2017ko azaroan bialdu genduan Erromara gure eleizbarrutiko liturgi egutegi berezia, eta ez dogu oraindino ezelako erantzunik jaso Erromatik (zezelean etorriko zalakoa? Abuztuan tratatuko ebela?). Onartu dau Erromak. Azaroaren 26 an jaso dogu onarpena, baina Erromak dinoanetik urrian onartu eban: 2020ko urriaren 2an, Prot. N. 536/17).

Baionaren aipamenik ez dago Meza Liburu honetan

Lehengo Meza Liburuan gure Eleizbarrutien aipamenarekin batera Baionakoarena be azaltzen zan. Oraingoan, ostera, ez da azaltzen. Horren arrazoia zera da: Baiona Frantzia izanik, Frantziako Gotzainen Batzarraren oneretxia beharko leuke itzulpenaren testuak, eleiz legeen arabera. Horrek gauzak asko zailduko leukezanez, aipamen hori alde batera iztea erabagi zan.

Oraingo honetan, itzulpen-taldean ez da Iparraldeko ordezkorik izan. Kontzilio osteko hasiera haretatik oraintsu arte, eten barik parte hartu izan dauana Pierre Andiazabal izan da, baina baditu 94 urte eta Camboko zahar-etxean dago (hori idazten neban nik martian). Eta gure Pierre langile fina 2020ko maiatzaren 16an hil zan. Edozelan be, une honetan bada taldetxu bat liturgi pastoraltzaz arduratuta dagoana, eta euren esku jarria dogu Meza Liburuaren eta Irakurgaien testu guztia, lapurteraz argitaratu eta erabili ahal izan dagien.

Erromako onesprenak ez dau horretarako eragozpenik jartzen; “*confirmatio*” dalako dekretuak zabalik ixten dau erabilera, “*translationem vasconicam Missalis Romani... perlibenter confirmamus*”, hau da, “atseginez egiaztatzen dogu Meza Liburuaren... euskerazko itzulpena” esaten dau-eta, gehiagoko mugarik jarri barik.

Alderdi onak eta zalantzak

Euskeraren erabilerari dagokionaz eguneratua izan dan Meza Liburu hau baliabide ona izatea espero dogu liturgi ospakizunak indarbarritzeko

be. Eguneratua izan dala esatean, euskerak berrogeta hamar urteotan egin dauan ibilbidea nabaria izango dala esan gura da. Itzulpena bera astiroago egina izan dalako, itzulpen-taldea iraunkorragoa, itzulpen-esperientzia gehiago eta eskura izan diran baliabideak/tresnak be hobekak izan diralako, batetik; eta euskerak hizkuntza aldetik lehengo aldi haretan (70eko hamarkadan) eukazan arazorik gogorrenak gaintituak dagozalako gaur egun.

Meza Liburu hau, aurrekoa bezalaxe, katurako doinu horniduta dago. Testuan egindako aldaketakaitik, barriren barri idatzi behar izan da musika guztia. Mezaren Egunerokoan abadeak kristau-batzarrek abesten dituan 43 alkarriketa dira doinu jarriak, 61 prefazio, Pazko Hirurreneko kantuek eta Umekin ospatzen diran Mezetarako beste 15 doinu, guztiz eguneratuak, doinu bakotxa bere testuarekin lotuta.

Bada gure artean itauntzen dauanik, oraingo euskera hau ez ete dan gatxagoa gertatuko gure eleiztarrentzat. Lehen gipuzkera osotua deitzen geuntsana eta bizkaiera ziran aukerak. Gure ustetan, entzuleak ez dau alde handirik somatuko ulermenari dagokionaz. Arreta handia jarri izan dogu beti itzulpen ulergarria egiten, jatorrizko testuak izan eikezan zailtasunak errazten.

Meza Liburu honi egin izan jako beste kritika bat be: erabarritua izanik “zaharra” izaten ez ete dauan jarraitzen orain be, gizaldiak lehenago sortutako otoitzak dakarzalako; ea noizko Meza Liburu benetan barria, gaurkotua otoitzei eta edukiei dagokienez, dinoe. Egia da otoitz honeetan ez dagoala agortua Eleizaren fedea eta fede hori adierazo daitekela eta adierazo beharko litzakela gaurko kulturaren “jantziak” erabiliz. Izango da, jakina, etorkizunean barrikuntza horri ekiteko abagunea...

Halan be, ez daigun gitxietsi Meza Liburu honen balioa. Aintzat hartu daigun egin izan dan ahalegin handia. Alde askotatik begiratuta aberatsa dalako, oso aberatsa, hor daukagun fede-edukia. Ez gaitetzala errazkerian eta ohiturakerian jausi, beti testu berberak erabiliz. Aukera handia eskeintzen da Eukaristi Otoitzetan, bedeinkapen nagusi deritxenetan, beharrian bereziatarako Mezetan, jaiegun nagusiak kantuz edota intsentsua erabiliz nabarmentzeko, etab.

Eleiz alkartasunerako baliabide

Antxinako esaldia da “*lex orandi, lex credendi*”, eta hauxe da horregaz esan gura dana: Eleizaren fedea dala beraren otoitzaren oinarria eta, beraz, Eleizak bere fedea adierazten dauala otoitzean. Testu liturgikoek Eleizaren fedea adierazten dabenez, Sacrosanctum Concilium konstituzinoak holan dino: “Ez dau inork, abade izan arren, ezer gehitu, kendu edota aldatu behar liturgian bere kontura” (SC 2, &3). Eleiztasunaren indarra eta egia galduko leuke.

Guri, behin baino sarriago, buztarri bakarreko jokabideak gustatzen jakuz, baina gu ez gara nor geuk geutara jokatzeko Eleizearen liturgi ospakizunetan.

Eleizaren fedean eta otoitzean bat egitea da fede-batasuna bermatzen eta aseguratzen dauana. Eleiz alkartasunerako oinarrizko baliabidea dogu Meza liburua, arreta bereziz zaindu behar dogun Eukaristian jotzen dalako Eleizaren jardunaren gailurra eta, era berean, Eukaristia dalako Eleizaren indar guztiaren iturria (ik. SC 10; LG 1).

Meza Liburuaren argitalpen honetan aurkitzen dan doktrina- eta espiritu-aberastasuna, kristau-fededun guztiei, eta berariaz Eukaristiaren zerbitzari diran abadeei, egiten jaken deia gertatzen da, ospakizunaren egitura ulertu eta liturgiako hitzak nor bere egiteko. Fededunak bere otoitz pertsonalerako hausnarketa-gaitzat erabili daike, bere espiritu-bizitza indarbarritzeko. Era honetan, Eleizak autortzen dauan fedea bereganatu eta eguneratu egingo leuke eten barik. Eta liturgian aipatzen diran testuak hurragotik eta sakonago ezaguturik, errazago gertatuko da liturgi ospakizunean “oso-osoan, ohartuki eta era aktiboan” (SC 14) parte hartzea. Halan bedi!

Baina bizkaierazko bertsinoa dogu gaur hemen geure eskuetan.

Bizkaierazko bertsinoa

Meza Liburua (Euskara Batuan) dogu erreferentea. Horixe da hasieran aitatu doguzan sei lagunok talde-lanean egin izan doguna. Baina bizkaieraz

be argitaratu behar zan, bizkaieraz berba egiten dogun fededun guztiontzat. Hauxe da orain eskuetan daukagun “bertsinoa”. Eta interesgarria izan daiteke gure elizbarrutian erabiliko dogun bertsino honeri buruzko informazioa.

Oraingo Meza Liburu hau, bizkaierazkoa, egiterakoan nortzuk parte hartu dabe? Zein izan da bizkaierazko bertsino honek izan dauan prestatze-ibilbidea?

Begira! Betiko filosofia berbera izan dogu “bertsino” hau egitean erabili doguna: **Oinarrizkoari zehatz jarraitu, begirunez, iturritik ahalik eta gixien aldenduz**! (Kasu honetan Meza Liburu euskara batuan da “iturria”).

Arlo hori argitzeko On Karmelo Etxenagusiak *Irakurgaiak* liburuaren aurkezpenean esandako berbak aintzat hartuko dodaz. 1989ko apirilaren 19an, eta abade talde handi baten aurrean, hauxe inoskun Karmelok Zornotzako Larrean:

“Beste liturgi itzulpen guztiak lez, au be elizbarruti arteko talde batek itzuli eban euskerara. Talde orretan euskal elizbarruti guztietako ordezkariak egin dabe lan, Manuel Lekuona buru zala. Taldeak egindako irakurgaietatik zatirik beiñena (domeka eta jaiegunetakoa) bizkaieraz argitaratuta euki dogu (... urtetik ona Karmelok ez dau jartzen datarik) iru liburutan: A, B eta C (au, zatika; besteak, osorik, urte bakotzekoa bere liburuan). Donostia, Iruñe ta Gasteizko elizbarrutietarako liburu lodikote bakar baten argitaratu ziran irakurgaiak (1978an, neuk osotua): ez domeka ta jaiegunetakoak, Eukaristiaren barruan edozein elizkizunetan erabili bear diran guzti-guztiak baiño. Bizkaitarrok orain argitaratu dogun liburu orixe berori da, gure elizbarrutirako bear danez egokituta.

“Zelan egin dan” itzulpen hau? “Eleiza Amaren eta zentzun onaren legeak eskatzen dabenez, aal danik eta zeatzen jarraitu jako aurretik argitaratuta egoan liburuari. Ez da, ba, itzulpen barria, leengoa bera zerbait aldatu ta egokitzea baiño, gure Bizkaiko fededunak albait ondoen eta errezen ulertu dagien. Bein baiño sarriagotan ez jaku gogoko izan aurrean geunkan itzulpena, baiña ez dogu aldatu, itzulpen barri bat ez egiteko. Berbak, oster,

nasai samar aldatu doguz; eta Bizkaian legezkoak direanak sartzen eskuabalak izan gara, onetan zeatzegi jokatu barik”.

Eta jarraian lana nortzuk egin eben agertzen eban: P. Puxana, J.B. Gallastegi, J.F. Garitaonandia, J.F. Zamakona, J.J. Lejarazu, eta Lontzo Zugazaga.

Baina, oraingo Meza Liburu hau, bizkaierazkoa, egiterakoan nortzuk parte hartu dabe?

Egin izan dogun ibilbidea hauxe izan da: Juan Gallastegik sartu dau ordu piloak, Meza Liburuaren bizkaierazko “zirriborroa” –bere esanetan–, egiteko. Erispide eta jokabide bateratua izateko, Juan Gallastegik sarritan jo izan dau Iñaki Sarriugarte, Juan Luis Goikoetxea eta neugana, bere zalantzetan, –nahiko ugariak–, erabagi tinkoak eskuratzeko. Gero, neure eskuetara pasatu dau berak egindakoa, “Lontzok zehatz aztertuko jok” bere artean esanez. Beharbada niregan ipini dauan konfiantza gehiegizkoak apur bat nasaitxu ibiltzeko jokerea emon deutso. Izan be, bere zirriborroan hutsune nabarmenak ikusten ziran: errubrikak, antifonak, –aldatu eta sartu beharrekoak–, parrafo osoak, orrialde osoak falta ziran... Dana dala, eskerrik be-roenak Juanitori, berak leporatu daualako euskara batuan egoan testua bizkaieratzearen ardura nagusia! Bizkaierazko bertsinua dana zuzendu eta osotu ostean, neu izan naz IKUR fotokonposizina testu guztiak pasatu dituana, eta eurekin orrialdez orrialde jarraipena eta proben zuzenketak egin dituana. Halan be, azken kontrastea egiteko Jose Mari Rementeria eta Miren Leanizbarrutia izan dodaz lagun.

Fotokonposizina amaitu ostean, Unai Manterolari pasatu deusagu, eta bera izan da azken enkoadernatze eta argitalpenaren arduradun, Madrileko argitaletxearekin hartu-emonean.

Baina ez dogu nahiko MEZA LIBURUarekin [Altarako Liburua].

Ez dago MEZARik Jainkoaren Hitzaren irakurketa bakorik. Horregaitik, zeregin handia geratzen jaku aurrerako be. *Irakurgaien liburuak* falta dira argitaratzeko. Erroman onartu deuskue gure itzulpena (ik. 2020ko urtarri-laren 16an izenpetutako “Confirmatio” HISPANIAE Dekretua..., Protocolo N301/15).)

Guztion artean egindako itzulpena “euskara batuan” burutu genduan, eta bizkaierazkoa Juan Gallastegiren eta neure esku dago. Argitalpena “batuan” eta “bizkaieran” egin behar dogu. Zeregin astuna daukagu esku artean; izan be, 3.500 orrialde inguru dira eta bost liburukitan argitaratuko doguz, letra irakurterraza (handitxo) dabela kaleratu beharko doguz-eta. Mikel Azpeitia izango dot lagun ordenagailuan moldatze lanetan. Eskerrak berari, lana gogotik eta gustura egiten daualako.

Eta S. Gregorio Magno Aita Santuaren testu eder eta mamintsu honegaz amaitzen dot neure ekitaldia:

“Biblia irakurri behar da
eta Jainkoari entzun, Kristorengan,
beraren Gorputzean, Eleizan,
bertan lortzen dabe oihartzuna
Jaunaren Hitzek,
biziaren eta bizirako hitz modura”.